

Kur'an İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Örneğinde

An Analysis on Wisdom Interpretations Regarding Qur'anic
Sciences In the Example of el-İtkân fi 'Ulûm al-Qur'ân

Gökhan ATMACA

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi | Assoc. Prof., Sakarya University
İlahiyat Fakültesi | Faculty of Theology
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı | Department of Basic Islamic Sciences
Sakarya | Türkiye | Sakarya | Turkey
gatmaca@sakarya.edu.tr | orcid.org/0000-0002-8672-3810

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 16 Ocak 2022 | Received | 16 January 2022
Kabul Tarihi | 21 Nisan 2022 | Accepted | 21 April 2022
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2022 | Published | 30 June 2022

Atıf | Cite as:

Atmaca, Gökhan. "Kur'an İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Örneğinde [An Analysis on Wisdom Interpretations Regarding Qur'anic Sciences in the Example of el-İtkân fi 'Ulûm al-Qur'ân]". *Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat* 10/1 (Haziran | June 2022), 21-48.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1058729>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

An Analysis on Wisdom Interpretations Regarding Qur'anic Sciences In the Example of el-Itkân fi 'Ulûm al-Qur'ân

Abstract: In this study, the handling of the concept of wisdom in Suyûti's work called el-Itkân fi 'ulûmi'l-Qur'ân is discussed. As the name suggests, this work is about the sciences of the Qur'ân. Therefore, it includes the subjects of the discipline of tafsir. In Suyûti's work in question, there is no separate wisdom title or subject. For this reason, it would not be right for the reader to set his/her expectation to such information in the research. Suyûti has associated the subjects with wisdom in some of the titles of his work. Wisdom, one of the words that have a place in the Qur'ân, is used emphatically and has different meanings according to the phrase it is put into. In general, wisdom is distinguished by definitions such as putting everything in its place and preventing evil and harm. Most of the commentators on the meaning of wisdom are united in knowing the truth and acting accordingly, on the axis of the Qur'ân and Sunnah. The concept of wisdom has also been the focus of attention in other disciplines. In this context, the concept of wisdom has been interpreted in various ways in science branches such as Kalâm, Philosophy, Fiqh and Sufism. This subject has been dealt with in a very wide area such as how the universe works, what is good and bad for humans, and the relationship between God and human. Suyûti's work el-Itkân fi 'ulûmi'l-Qur'ân is one of the few important works written in the field of Qur'anic sciences. In this respect, it is a reference source for the books written after him. Some of the topics covered in Itkân were tried to be enriched with wisdom interpretations. Some of the topics covered in Itkân were tried to be enriched with wisdom interpretations. Related wisdom interpretations are sometimes based solely on Suyûti's interpretation, while most are based on other Muslim scholars. According to the findings we obtained in our study, the wisdom interpretations in question were made in connection with religious sentimentality from time to time. However, such interpretations are not first encountered in Suyûti's work. In this aspect, Suyûti actually continued the tradition before it. Although there was no objection to this, a scholar who was an authority in Islamic sciences like Suyûti was sometimes expected to criticize, analyze or argumentative approach, when necessary. But Suyûti often did not do this. Of course, his own scientific understanding or methodical approach to issues may have been effective in this attitude, or he may have acted like this for other reasons. Contemporary tafsir works written in Turkey have also associated some subjects with wisdom. Contemporary tafsir works written in Turkey have also associated some subjects with wisdom. However, the authors of the related works have quoted the wisdom interpretations without any additions. They made some interpretations by opposing some of the wisdom interpretations that the subject would pose a problem in terms of religion. Usûl and ulûmu'l-Qur'ân books written in Turkey are generally addressed to the students of theology faculty. Therefore, these books are mostly used as textbooks in theology faculties. In our opinion, the interpretations of wisdom found in the works in question should be presented to the reader after being subjected to a serious analysis. Otherwise, the reader may perceive what is written in the book almost as a nass and may see the secondary interpretation of the relevant subject as a major problem. For this reason, it would be correct for the relevant methodology books to contain these interpretations in a scientific and rational way. One of our suggestions is that the teachers who teach the relevant courses discuss the issues related to scientific and mental methods with the students, even if they are not included in the book, and thus contribute to the development of the students' reasoning. Because sometimes the author of the method, although he includes an interpretation of

wisdom, sometimes does this because he wants a relevant information to reach the reader. However, he does not make any other comments on the subject, due to the fact that the book cannot be extended, volume of the book cannot be increased by discussions and similar reasons. The teacher of the course should fill this gap. The teacher of the course should fill this gap. In our opinion, it will be possible to raise fit and free individuals who are better equipped scientifically and intellectually.

Keywords: Tafsir, Ulûm al-Qur'ân, Wisdom, Method, al-Suyûtî, el-İtkân.

Kur'an İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Örneğinde

Öz: Bu çalışmada Suyûtî'nin el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân adlı eserinde hikmet kavramının ele alınışı konu edinilmiştir. Bu eser adından da anlaşıldığı üzere Kur'an ilimleriyle ilgilidir. Dolayısıyla tefsir disiplinin konularını ihtiva etmektedir. Suyûtî'nin söz konusu eserinde müstakil bir hikmet başlığı ya da mevzusu yer almamaktadır. Bu sebeple -araştırmada- okuyucunun beklentisini bu yönde bir malumata hasretmesi doğru olmayacaktır. Suyûtî eserinin kimi başlıklarında konuları hikmetle ilişkilendirmiştir. Hikmet, Kur'an'da kendisine yer bulabilen, vurgulu kullanılan ve vaz' edildiği ibareye göre farklı anlamlar yüklenen lafızlardan biridir. Genel olarak hikmet, her şeyin yerli yerine konması ve kötülöklere, zararlara engel olma gibi tanımlamalarla temayüz etmiştir. Hikmetin anlamı hususunda müfessirlerin çoğu, Kur'an ve Sünnet ekseninde, doğruların bilinmesi ve gereğine göre hareket edilmesi noktasında birleşmişlerdir. Hikmet kavramı diğer disiplinlerin de ilgi odağı olmuştur. Bu çerçevede hikmet kavramı Kelâm, Felsefe, Fıkıh ve Tasavvuf gibi ilim dallarında çeşitli şekillerde anlamlandırılmıştır. Bu konu daha çok kâinatın nasıl işlediği, insan için neyin iyi neyin kötü olduğu, Allah insan ilişkisi gibi gayet geniş bir sahada işlenmiştir. Suyûtî'nin el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân adlı eseri Kur'an ilimleri alanında yazılan önemli birkaç eserden biridir. Bu yönüyle kendisinden sonra yazılan kitapların başvuru kaynağı konumundadır. İtkân'da işlenen kimi konular hikmet yorumları ile zenginleştirilmek istenmiştir. İlgili hikmet yorumları bazen sadece Suyûtî'nin yorumuna dayanırken çoğunda diğer Müslüman bilginlere dayandırılmıştır. Çalışmamızda elde ettiğimiz bulgulara göre söz konusu hikmet yorumları zaman zaman dini duygusallıkla irtibatlı yapılmıştır. Ancak bu gibi yorumlara ilk defa Suyûtî'nin eserinde rastlanılmış değildir. Bu veçhile aslında Suyûtî kendinden önceki geleneği devam ettirmiştir. Bunda bir sakınca bulunmamakla birlikte Suyûtî gibi İslâmî ilimlerde otorite olan bir ilim adamından kimi zaman -gerekli durumlarda- söz konusu yorumları tenkit, analiz ya da tartışmaya dönük bir yaklaşım beklenirdi. Ancak Suyûtî bunu çoğu zaman yapmamıştır. Elbette bu tutumunda kendi ilmî anlayışı ya da meselelere metodik yaklaşımı etkili olabileceği gibi başka nedenlerle de böyle hareket etmiş olabilir. Türkiye'de yazılan çağdaş dönem tefsir usûlü eserleri de kimi konuları hikmetle bağdaştırmışlardır. Bununla birlikte ilgili eserlerin müellifleri, hikmet yorumlarını hiçbir ilavede bulunmadan -aynen- aktarmışlardır. Konunun dinî açısında problem oluşturacağı kimi hikmet yorumlarına ise muhalefet ederek birtakım tevillerde bulunmuşlardır. Türkiye'de kaleme alınan usûl ve ulûmü'l-Kur'an kitapları genellikle İlahiyat fakültesi öğrencilerine hitap etmektedirler. Dolayısıyla bu kitaplar daha çok İlahiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kanaatimize göre söz konusu eserlerde yer bulan hikmet yorumlarının ciddi bir analize tabi tutularak okuyucuya sunulması gerekmektedir. Aksi halde okuyucu kitapta yazanları neredeyse nas mesabesinde algılamakta ve ilgili konuda ikincil bir yorumu büyük bir cürüm olarak

görebilmektedir. Bu sebeple ilgili usûl kitaplarının bu yorumları ilmî ve aklî boyutta tahlil ve analiz edilmiş bir vaziyette ihtiva etmeleri doğru olacaktır. Bir teklifimiz de ilgili dersleri okutan hocaların kitapta bulunmasa bile ilmî ve aklî yöntemlerle ilgili konuları, öğrencilerle tartışmaları ve böylece öğrencilerin muhakemesinin gelişimine katkı sunmalarıdır. Çünkü bazen usûl yazarı her ne kadar bir hikmet yorumuna yer verse de bunu bazen ilgili bir bilginin okuyucuya ulaşmasını istediği için yapmaktadır. Ancak kitabın uzamaması, konuyu tartışmanın kitabın hacmini artırmasına neden olması ve benzer saiklerle ilgili mevzuda başkaca bir yoruma gitmemektedir. İşte bu açığı, dersin hocası kapatmalıdır. Kanaatimize göre böylece ilmî ve fikrî açıdan daha donanımlı, zinde ve hür bireylerin yetişmesi mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, ‘Ulûmü’l-Kur’ân, Hikmet, Usûl, Suyûtî, el-İtkân.

Giriş

Hikmet yorumları çerçevesinde konu edindiğimiz eserin müellifi Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfiî’dir. Suyûtî 849/1445 tarihinde Kahire’de dünyaya gelmiştir. İbn Hacer’in derslerini takip eden babası, yanında oğlunu da götürmeye çalışmıştır. Böylece onun ilimle meşgul olmasını istemiştir. Muhtemelen bu durum onun ilme yönelmesinde etkili olmuştur. Suyûtî’nin hayatında iki kişinin rolü oldukça mühimdir. Bunlar İbnü’l-Hümâm (öl. 860/1457) ve Celâleddin el-Mahallî’dir (öl. 864/1459). Bununla birlikte Suyûtî, tedrisatı boyunca çok sayıda hocadan ders almıştır. İlimle meşgul olmasının yanı sıra devletin yargı teşkilatı gibi kurumlarında görevler yapmıştır. Yaşadığı dönemde ilmî münazaralarıyla tanınan müellifin, bir müddet sonra öğretim faaliyetlerini oldukça azalttığı bilinmektedir. Özellikle Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine atanması ve telife daha fazla eğilmesi talebelerinin sayısında düşüşe sebep olmuştur. Çok sayıda eser telif eden Suyûtî’nin, hayatının son yıllarını münzevî bir şekilde Nil üzerindeki Ravza adasında geçirdiği nakledilmiştir. Suyûtî 911/1505 yılında vefat etmiştir. Mezarı Bâbülkârâfe’de, babasının kabrinin yanında yer almaktadır.¹

Bu çalışmamızı inşâ ettiğimiz eserin tam adı *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-‘Kur’ân* olup Suyûtî’nin Kur’ân ilimleri ve tefsir usûlüne dair yazdığı eseridir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre müellif öncelikle hocası Kâfiyeci’nin (öl. 788/1474) *et-Teysîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*’i ve Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî’nin (öl. 824/1421) *Mevâkı‘u’l-‘ulûm min mevâkı‘n-nücâm*’u üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu eserlerde yer verilen bazı konuları geniş-

¹ Halit Özkan, “Suyûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/188-195. Müellif hakkında bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-‘Arabîyye, 1431/2010), 5/128; Adil Nüveyhiz, *Mu‘cemü’l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetu Nüveyhiz, 1408/1988), 1/264-265.

letmek suretiyle *et-Taḥbîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eseri telif etmiştir. Bir süre sonra Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı eserine rastlamıştır. Bu kitap üzerinde incelemeler yapan Suyûtî, Kur'ân ilimlerine dair fikriyatını söz konusu eser örnekliliğinde sürdürmüştür. Suyûtî'ye göre *el-İtkân*; Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ına göre hem içerik bakımından hem de düzen açısından daha olgundur. Anlaşıldığı üzere Suyûtî bu eserini *Mecma'u'l-bahreyn ve matla'u'l-bedreyn*'e mukaddime saikiyle telif etmiştir. Konuları işlerken ilgili mevzuya dair yazılmış eserleri ve müelliflerini zikrederek değerlendirmelerde bulunmuştur. Problemleri âyet ve hadisler ekseninde çözmeye çalışmıştır. Bununla birlikte gerektiğinde âlimlerin meselelere yaklaşımlarından istifade etmiş ve yararlandığı eserlerden metinler aktarmayı da ihmal etmemiştir. Meseleleri izah ederken çoğunlukla kendi görüşünü belirtmiştir. Rivayetlerin kaynak ve isnadını zikretmeyi de ihmal etmemiştir.²

Çalışmamızda ana tema *İtkân*'da yer bulan hikmet yorumlarının tespiti olacaktır. Orada geçen hikmete dair yorumların tamamı bizatihi Suyûtî'ye ait değildir. Suyûtî bazen söz konusu yorum sahiplerinin isimlerini zikretmekte ancak herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Dolayısıyla bu durum ilgili yorumlara katıldığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak bu konuda kesin yargıya varmak mümkün değildir. Bu açıdan Suyûtî'nin hikmet yorumlarını aktarırken atıfta bulunduğu âlimlerin ismine çalışmamızda yer vermeye çalıştık³ ancak metnin akışını bozacağını düşündüğümüz ya da lüzum görmediğimiz zamanlarda buna riayet etmedik. Fakat müellifin aktarımda bulunduğu izlenimini verdik. Bu çalışmaya başlamamızda ana saik söz konusu yorumların tespiti olmakla birlikte hikmete mebnî kimi yorumların tutarlılığı ya da hakikatle bağdaşıp bağdaşmadığı hususu -çalışmamızda- başat unsurlardan olacaktır. Bilindiği üzere *İtkân*, ulûmü'l-Kur'ân sahasında yazılmış önemli bir eserdir. Bu yönüyle telif edildiği dönemden itibaren kaynak eser konumundadır. Orada yer alan bilgiler, yorumlar sonraki tefsir usûlü ya da ulûmül-Kur'ân kaynaklarında aynıyla yer bulabilmiştir. Özellikle İlahiyat fakültelerinde okutulan tefsir usûlü kitaplarında *İtkân*'da geçen hikmet yorumlarına benzer yorumlara rastlanabilmektedir. Bu yorumlar kimi zaman analize tabi tutulmadan öğrenciye aktarılmaktadır. Bunun sonuçlarını tahlil etmek gerekmektedir. Dolayısıyla araştırmamıza başlamamızın sebeplerinden biri budur.

² Bu konuda bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012), 1/17-31; Mehmet Ali Sarı, "el-İtkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/464.

³ Bu konuda bk. Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, 1/104.

Suyûtî'nin hikmet yorumlarının çoğu ilk defa zikredilen hususlar değildir. Benzer yorumlar önceki âlimlerin eserlerinde de bulunmaktadır.⁴ Bu bakımdan neden önceki eserlerin makalede ana konu olarak seçilmediği eleştirisi getirilebilir. Ancak biz, Suyûtî'nin eserinin önceki kaynakları kapsayıcı yönünü önemiştiriz. Dolayısıyla *İtkân* daha toparlayıcı bir fonksiyona sahip olmalıdır. Ayrıca öncelikle nazaran daha sonra yazıldığı için Suyûtî'nin yorumlarının analiz içerikli olabileceği düşüncesinden hareket ettik. Şimdi kısaca hikmet kavramından bahsettikten sonra *İtkân*'da yer alan hikmet yorumları üzerinde duracağız.

1. Hikmet Kavramı

Hikmet sözcüğü “yargıda bulunmak” manasına gelen “hüküm” mastarından isimdir. Kur’ân’da kendine yirmi yerde atıf bulunan hikmet, üç kere “mülk”, birer kere de “mev’iza”, “hayır”, “âyet” sözcükleriyle kullanılmıştır.⁵ Hakîm ise alim, hikmet sahibi, işleri yerli yerince yapan anlamına gelmektedir.⁶ Allah’ın eşyayı bilmesi ve sağlam yaratması için de Allah’ın hikmeti ifadesi kullanılır. İnsanın hikmeti ise varlıkları tanımak ve hayırlı işler yapmaktır.⁷ Kısaca hikmet, ilim ve akılla hakka isabet etmek demek⁸ olup kişiyi cehaletten alıkoymaktadır.⁹

Bazı müfessirlere göre hikmet, Kur’an ve sünnet ekseninde doğruların bilinmesi ve bu minvalde hareket edilmesidir. Buna göre hikmetle; kalp, söz ve hareket temizliğine ulaşılabilmektedir.¹⁰ Kelimenin kök itibariyle iyilik yapmayı/sağlamayı ve kötülüğe mâni olmayı içerdiği söylenmiştir. Bu yönüyle “fayda” kelimesiyle ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca hikmet, kavram olarak “sebeup” ile de irtibatlıdır. Ancak hikmet, mana açısından daha şümullüdür. Zira hikmet sebepten bağımsız bulunabildiği gibi ulaşılan faydanın ardında da bulunabilir. Bu çerçevede hikmet “doğru bilgi ve

⁴ Örnek olarak bk. Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî, *Tefsirü'l-Kur’ânî'l-azim=Te’vilatu ehli’s-sünne* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 1426/2005), 2/247.

⁵ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503; Bu konuda geniş bilgi için bk. Semîn el-Halebî, *’Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrafi’l-elfâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 441-442.

⁶ İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sıhah tâcü'l-luğa ve şihâhu’l-’Arabîyye*, “hkm”, thk. Ahmed Abdulğafûr Attar (Beyrut: Daru’l-İlm li’l-Melâyin, ts.), 1901-1902.

⁷ Ebi’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-Marûf Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed es-Seyyid Geylânî (Beyrut: Dârü’l-Marife, ts.), “hkm”, 126-128; Meciduddîn Muhammed b. Yakub Fîrûzabâdî, *Besâir zevî’t-temyîz* (Kahire: y.y., 1417/1996), 2/490.

⁸ Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “hkm”, 126-128; Ali Karataş, *Kavram Atlası Tefsir II* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 106.

⁹ Ebu’l-Hüseyn İbn Faris, *Mücmelü’l-luğa*, thk. Zühre Abdülmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, ts.), “hkm”, 246.

¹⁰ Mehmet Çalışkan, “Kur’ân’da Hikmet Kavramı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2001), 104-105.

faydalı iş” için kullanılabilir. Fakat hikmet, teorik bilgidен ziyade amelî kendisine nispet edilebilmektedir. Çünkü bazı âlimler, hikmeti “sözde ve fiilde isabet” şeklinde tanımlamışlardır. Hikmeti “fıkıh” sözcüğüyle eşleyen bazı bilginler de ilim ve amel bütünlüğüne işaret etmişlerdir.¹¹ Hikmet beşerin takati nispetinde eşyanın hakikatini arayan ilim olarak da ifade edilmiştir.¹²

Hikmet kavramı, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve felsefe gibi ilim dallarında farklı yönleriyle anlamlandırılmıştır. Hikmet konusu kâinatın işleyiş tasavvurundan başlayarak insan açısından neyin iyi neyin kötü olduğu, Allah insan ilişkisi gibi oldukça geniş bir alanda işlenmiştir. Hikmet “akıllı ve bilge bir kişinin deneyim ve birikimlerini özlü şekilde ifade ettiği bir söz” manasında kullanılmış olmakla birlikte “bütün özel bilgi alanlarını kuşatan kapsamlı derin bilgi, ilâhî gerçek, Kur'ân'ın derin anlamını kavramaktan doğan bilgi ve bu bilgilere uygun yaşama tarzı, Peygamber'in (s.a.s.) sünneti gibi manalara da hamledilmiştir.¹³

Kısaca hikmet, Kur'ân'da geçtiği yere göre çeşitli manaların yüklendiği lafızlardan olup¹⁴ her şeyin yerli yerine konması ve kötülöklere engel olma gibi tanımlamalarla temayüz etmiştir.¹⁵

2. el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân'da Hikmet Yorumları

2.1. Müteşâbihlerle İlgili Hikmet Yorumları

Müteşâbih tabiri birçok manaya ihtimali olup bu manalardan birini tayin edebilmek için ilave bir delile ihtiyaç duyan âyetler için kullanılmaktadır.¹⁶ Bu yönüyle müteşâbih, Kur'ân ilimlerinin ihtilaf edilen konularından olup kelimî ve fikhî mezhep mensuplarınca da tartışılmıştır. Gerek müteşâbih konusunu derinlemesine irdelemek isteyenler gerekse problem çıkarmak isteyen birtakım şahıslar müteşâbih âyetler üzerinde sıklıkla durmuşlardır.¹⁷

¹¹ Kutluer, “Hikmet”, 17/505; Bu konuda bk. Semîn el-Halebî, , 441-442.

¹² Ebû'l-Hasen Alî b Muhammed b Alî Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1405/1985), 96.

¹³ Osman Oral, *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 28.

¹⁴ Bu konuda bk. Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*; “hkm”, 126-128. Fîrûzabâdî, *Besâir Zevî't-Temyîz*, 2/487-492.

¹⁵ Çalışkan, “Kur'ân'da Hikmet Kavramı”, 115.

¹⁶ Muhammed Abdalzîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İmiyye, ts.), 2/424; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 128. Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bk. Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebet'ül-Asriyye, 1433/2012), 1/91-113; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/495-503.

¹⁷ Maşallah Turan, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 26.

Müteşâbihlerin te'vil edilmelerinin cevazı hususunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazı âlimler müteşâbih âyetlerin kesinlikle anlaşılamayacağı ve bu âyetlerin te'villeri üzerinde durulmaması gerektiği yönünde görüş belirtmişlerken, diğer kısım ise bunların te'vilini yapmışlardır.¹⁸ Suyûtî'nin âlimlerden aktardığı bilgilere göre müteşâbih âyetlerin hikmeti kavranabilmektedir. Bu tür âyetler bilginleri tefekküre ve tedebbüre teşvik etmektedir. Çünkü müteşâbihlerin anlamını kavrama faaliyeti, ibadetlerin en üstünüdür. Ayrıca müteşâbihler âlimlerin ilmî açıdan farklıklarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın bütünü muhkem olsaydı ne üzerinde düşünmeye ihtiyaç olurdu ne de yorumuna gerek duyulurdu. Böylece herkesin seviyesi eşitlenir; ilim adamının üstünlük açısından diğer kimselerle bir farkı kalmazdı.¹⁹ Suyûtî'nin eserinde verdiği söz konusu yorumlar, irdelenmeye değerdir. Müteşâbihler pratikte söylenen faydaları sağlıyor mudur? Ya da sağlıyorsa Allah'ın söz konusu âyetleri göndermesinde böyle bir murâdı var mıdır? Müteşâbihlerden kaynaklı farklı yaklaşımlar, tarihte -daha çok-kültürel zenginlik olarak mı yoksa çatışma aracı olarak mı tebarüz etmiştir? Bu tür sorular çoğaltılabilir. Velhasıl, anlaşılmak için gönderilen Kur'an'da müteşâbihlerin bulunmasını, "beşer idrakinin sınırlılığı" gibi daha gerçekçi yaklaşımlarla izah etmek daha makuldür.

Müellifin müteşâbihlerin hikmetlerine dönük aktarımları bunlarla sınırlı değildir. Buna göre müteşâbih nevinden olup hikmeti bilinmeyen âyetlerin de bazı faydaları bulunmaktadır. Mesela bu tür âyetlerle insan sınanır. Böylece o, manasını kavrayamadığı âyetler karşısında acizliğinin farkına varır ve anlamı Allah'a bırakarak teslimiyet gösterir. Mensûh âyetlerde olduğu gibi, söz konusu âyetleri sadece tilavet ederek ibadet etmiş olur. Ayrıca nüzûl dönemi insanların kendi dillerinde inen müteşâbih âyetlerin manasını anlamaktan aciz kalmaları, bu âyetlerin Allah katından nâzil olduğunu ve bu yüzden anlamını kavramakta güçlük çektiklerine işaret eder.²⁰ Bu izahların bir kısmı diğerlerine göre daha gerçekçidir.

Suyûtî müteşâbihleri bilmenin hikmetleri konusunda Râzî'ye de (öl. 606/1210) atıfta bulunur ve onun bazı görüşlerini paylaşır. Buna göre geçmişten beri âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri faydalar şöyledir:

- Allah'ın müteşâbih âyetteki murâdını anlamak ve kavramak, oldukça meşakkatlidir. Bu meşakkate karşılık kulun sevabı da artar.

- Kur'ân'ın tamamının muhkem olması demek, sadece bir itikâdî mezhebin görüşüne mutabık düşmesi demektir. Bu durumda söz ko-

¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/496, 502.

¹⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/515.

²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/515.

nusu mezhebin görüşünün dışındaki mezhepler ve görüşler geçerliliklerini yitirirlerdi. Bu da diğer mezhep mensuplarının Kur'ân'ı kabul etmelerini ve okumalarını engellerdi. Halbuki onda muhkem âyetlerin yanı sıra müteşâbihler de bulunmaktadırlar. Bu sayede herkes görüşlerini destekleyecek âyetleri, Kur'ân'da bulma iştîyâkında olur. Bu durum ona şevk verir ve bu sayede Kur'ân'ı okur, anlamını bulmaya çalışır. Bu şekilde çaba sarf edilince, muhkem âyetlerin müteşâbihleri tefsir etmek üzere indiği belli olur. Böylece yanlış üzere olanlar yanlışlarından kurtulacaklar ve hakikati kavrayacaklardır.

- Kur'ân'da müteşâbih âyetlerin bulunması, bilgiyi yoruma müsait kılar. Böylece âyetlerin birbirine tercih edilme mecburiyeti hasıl olur. Söz konusu yorum ve tercihler çeşitli ilimlerin öğrenilmesini gerekli kılar. Mesela lügat, nahiv, meâni, beyân ve usûl-ü fıkıh bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla müteşâbihler olmasaydı; bu ilimlerin bilinmesine ve öğrenimine gerek kalmazdı.

- Kur'ân'da hem avâmı hem de havâsı hidayete davet eden âyetler bulunmaktadır. Genel itibariyle avâmın tabiatında hakikatleri idrakten kaçınma bulunur. Mesela avâmdan bir kimse, maddî bir hüviyete sahip olmayan yani cismi olmayan ve gözle görülmeyen varlığın mevcudiyetini kabulde zorlanır. Hatta böyle bir durumda ilk tepkisi bu tür bir varlığın mevcudiyetini reddetmektir. İşte bu sebeple bu gibi kimselerin hayal dünyalarına uygun şeylerle hitap edilmesi daha doğrudur. Bu minvalde avâmın anlamını ilk bakışta kavrayamadığı âyetler müteşâbihtir. Avâma bu manayı açıklayan âyetler ise muhkemdir.²¹

Suyûtî'nin âlimlere dayandırdığı ve belki kendisinin de katıldığı bu görüşler, çağdaş dönemde Türkiye'de yazılan kimi usûl eserlerinde yer bulmuştur. Nitekim usûl yazarı Cerrahoğlu'na göre müteşâbih âyetler, te'vile imkân tanıdıkları için dinin temellerini kuvvetlendirmektedir. Çünkü böylece geniş bir fikir hürriyeti sağlanmaktadır. Bu âyetler bireyleri öğrenmeye ve yeni bilgilere ulaşmaya yöneltmiştir. Müteşâbihlerle dinin tebliğine ve tesisine engel olabilecek soruların önü kesilmiştir. Ayrıca bu âyetlerle Kur'ân kolayca ezberlenebilmektedir. Çünkü müteşâbih âyetler Kur'ân'da daha açık ve uzunca yer alsaydı, bu epeyce bir hacme denk gelecekti. Kur'ân muhkem âyetlerden teşekkül etseydi, akli delillere ihtiyaç duyulmazdı. Böylece akıl donmuş bir hüviyete bürünürdü.²² Cerrahoğlu'nun sıraladığı yorumlar *İtkân*'dakilere benzetilmektedir. Dikkat çekici olan ise bu yorumların hiçbir analize tabi tutul-

²¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/516.

²² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 132-133.

madan verilmiş olmasıdır. Cerrahoğlu söz konusu yorumları *Menâhilü'l-irfân'a* dayandırmaktadır. Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü* eserinde de benzer yorumlar yer almaktadır. Demirci bu konularda ayrıca analizde bulunma ihtiyacı hissetmemiştir.²³ Editörlüğünü Mehmet Akif Koç'un yaptığı *Tefsir El Kitabı* adlı eserde müteşâbih başlığında Suyûtî'nin yer verdiği hikmetler sıralanmış fakat hiçbir analize tabi tutulmamıştır.²⁴ Halbuki söz konusu eser ve diğerleri özellikle İlahiyat fakülteleri için ders kitabı hüviyetini haiz eserlerdir. Bu nedenle mezkûr eserlerden öğrencilerin muhakemelerini güçlendirmeye dönük analizler içermeleri beklenmektedir. Nitekim İsmail Çalışkan, kaleme aldığı *Tefsir Usûlü* eserinde müteşâbihlerin fikrî hareketliliğe mesnet teşkil ettiği yorumunu vermekle birlikte aynı malzemenin mezhebî ve siyâsî spekülasyonlarda kullanıldığı görüşüne yer vermiştir. Hatta Râzî'nin meşhur sözü olan “bir mezhebe göre müteşâbih olan ötekine göre muhkem olmaktadır” cümlesine de yer vermiştir.²⁵ Aslında bu kısa analiz dahi mesele üzerinde farklı mülahazaların yapılabileceğini okuyucuya göstermesi bakımından değerlidir. Kanaatimize göre kısa da olsa bu tür ilaveler okuyucuya eleştiri, analiz ve hür düşünceye sevk etmesi açısından lüzumludur.

2.2. Nesihle İlgili Hikmet Yorumları

Genel olarak nesh, bir ayetin hükmünün daha sonra gelen bir ayetle ilga edilmesi şeklinde tarif edilmektedir.²⁶ Ancak özellikle İmam Şâfîi'den sonra fakihlerce “şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir hükümle kaldırılması” tanımı yaygınlık kazanmıştır.²⁷ Suyûtî'ye göre nesh bazı hikmetler barındırması yönüyle bu ümmete has kılınmıştır. Bu hikmetlerden biri kolaylıktır.²⁸ O hükümlerdeki tadrîciliğin sağladığı kolaylığa binaen bu yorumda bulunmuştur.²⁹

Suyûtî nesh çeşitlerinden biri olan tilavetin baki kalıp hükmün kaldırılmasının hikmeti ile ilgili olarak çeşitli hususlara dikkat çeker: Birincisi Kur'ân, hükümleriyle amel etmek için okunduğu gibi sevap kazanmak için de okunur. Çünkü Kur'ân Allah kelâmıdır. Bir âyetin hükmünün

²³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 166-167.

²⁴ Mesut Okumuş, “Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri)”, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 343-344.

²⁵ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 154-155.

²⁶ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Sa'îd ez-Zâhirî İbn Hazm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdülğaffâr Süleymân Bûndarî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 7.

²⁷ Talip Özdeş, “Kavramdan Teoriye Nesh Problemleri”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük (Ankara: Bilay, 2018), 161.

²⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/536.

²⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/542.

kaldırılmasına rağmen, tilavetinin baki kalması, ilgili âyetin okunmasına ve sevap alınabilmesine olanak sağlamaktadır. İkincisi hükmü kaldırılan âyetin tilavetiyle kullar hükümdeki hafifletmeyi görmek suretiyle Allah'ın kendilerine sağlamış olduğu nimetin ve kaldırılan meşakkatin farkına varırlar.³⁰

Müellif, hükmü baki tilaveti mensûh olan âyetlerin hikmeti hususunda âlimlerin çeşitli analizlerinin bulunduğunu ifade etmekte ve bu minvalde İbnü'l-Cevzî'nin şu görüşüne yer vermektedir: “Bundaki hikmet; Müslümanların kendilerine emredilen hayırlı işlere ne ölçüde yapışıp itaat edeceklerini ortaya çıkarmaktır. Hz. İbrahim'in, vahyin en alt mertebesi olan, uykuda oğlunu kurban ettiğini görmesi üzerine, bunu derhal uygulamaya koymas gibi Müslümanlar da emredildikleri şeyleri derhal uyguladılar...”³¹ Bu tarz neshle ilgili zihnine güzel bir fikir geldiğini beyan ederek şöyle der: “Tilavetin (recm ile ilgili indiği iddia edilen âyetin) neshiyle mensûh âyetin hükmü baki kalır. Bununla beraber, ilgili âyetin mushafta yer almaması ve böylece tilavetinin yaygınlaşmaması Müslümanlar için bir kolaylık içermektedir. Çünkü mensûh âyetin hükmü, Kur'ân'da bulunan hükümlere nazaran oldukça zor, şiddetli ve ceza bakımından ağırdır. Dolayısıyla neshedilen bu âyetle kusurları örtmenin mendûpluğuna işaret edilmektedir.”³²

Suyûtî'nin neshin hikmetine yönelik yorumları çeşitli yönleri ile eleştiriye tabi tutulabilir. Mesela nesh edilen âyetin tilavetiyle sevap kazanılması ya da recm gibi önemli bir hükmü içeren bir âyetin tilavetinin neshinin ilgili fiilin çirkinliğine ve kusurları örtmeye dönük bir ahlâkî ilkeyi barındırdığını ifade etmesi, üzerinde mülahazayı hak eden hususlardır. Elbette Kur'ân kendisiyle ibadet edilen bir kitaptır. Lakin neshedilen âyetin Kur'ân'da bırakılmasında böyle bir yön aramak ne kadar doğrudur? Ya da ceza ahkâmı çerçevesinde önemli bir hükmü içeren (recm) âyetin tilavetinin kaldırılması birtakım sorunları ortaya çıkarmamış mıdır? Mesela bu tür bir nesh, ilgili hükmün cârî olduğu yönündeki şüpheleri barındırmaya yol açmamış mıdır, bu önemsiz midir? Nitekim kimi araştırmacılar recm ile ilgili bu ibarenin âyet olamayacağı ve zinanın hükmünün recm olmadığı görüşüne sahiptirler. Bu durum sorularımızı haklı kılmaktadır. Söz konusu görüşü savunanlar recm gibi ağır bir cezanın tilâvetinin Kur'ân'dan çıkarılmasını anlamlı bulmazlar. Nisâ Sûresi'nin 15-16. âyetleri ve Nûr Sûresi 2-3. âyetlerden hareketle rec-

³⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/542.

³¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/544.

³² Suyûtî, *el-İtkân*, 3/547.

min cârî hüküm olmadığı kanaatine varırlar.³³ Velhasıl konu, akla gelen her fikirle çözülebilecek nitelikte değildir. Belki de bu durumu dikkate alan Muhsin Demirci *Tefsir Usûlü* kitabında neshin bu çeşidi üzerinde uzunca durmuş ve çeşitli ilim adamlarının görüşlerini vererek konuyu tartışmıştır. Hatta bu konuda recm âyeti olarak bilinen ibarenin hiç nâzil olmadığı kanaatine varmıştır.³⁴ Demirci'nin vardığı sonuçtan bağımsız olarak, eserinde konunun ayrıntılı şekilde tartışılmış olması değerlidir. Kanaatimize göre Demirci konuyu tartışarak okuyucunun analiz yapabilmesine olanak sağlamıştır. Konu ile ilgili olarak Ahmet Öz'ün de Demirci'nin kanaatleri ile örtüşen bilgiler verdiği görülmektedir.³⁵ Yine Mesut Okumuş, nesh konusunda kısa da olsa birtakım mülahazalarda bulunarak okuyucuya, bu hususun üzerinde tartışılan bir konu olduğunu salık vermiştir.³⁶ Çalışkan ise ilgili konuda rivayetlerin çelişmesi, sıhhat derecesinin zayıflığı gibi hususları belirterek bu tür bir nesh tanımlamasının teorik bir tasniften öteye gidemeyeceğini belirtmiştir.³⁷ Elbette çağdaş yazarların da görüşleri tartışmaya açıktır. Ancak bizim vurgumuz, konuya bu tür yaklaşımların olduğunu da göstermektir.

2.3. Kıraat İhtilaflarıyla İlgili Hikmet Yorumları

Sözlükte kıraat, okurken harf ve kelimeleri bir araya toplamak manasına gelir.³⁸ İstılahta muhtelif mütevatir vecihler bakımından Kur'an nazminin şekillerinden bahseden ilim olarak tanımlanmıştır.³⁹ Daha basit bir tarif ile bir kelimenin med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'râb yönlerinden farklı telaffuz edilmesine kıraat denilmektedir.⁴⁰ Kıraat ilmi ise Kur'ân'ın okunuş keyfiyeti, kıraat âlimlerine nispet edilen okuma biçimleri ve bunları ihtiva eden ilme denir. Böylece Kur'ân kelimelerinin okunuşları ve keyfiyetine dair kanaatler bilinebilmektedir.⁴¹

³³ Bu konuda bk. Said Aşmâvî, *Usûlü's-şerî'a* (Beirut: Dârü'l-İkra, 1403/1983), 121; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2003), 117-129. Burada bir analiz yapılmakta olup recm ile ilgili kimi yaklaşımlar tasvir amaçlı verilmiştir. Bizim görüşümüzü yansıtmamaktadır.

³⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 228-232.

³⁵ Ahmet Öz, "Kur'ân'ın Dahili Bağlımlarını Gösteren Kavramlar", *Tefsir Usulü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 215-217.

³⁶ Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", 339.

³⁷ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 142.

³⁸ Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Kre", 401-402.

³⁹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-ülûm*, nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekrî (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/6.

⁴⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 102.

⁴¹ Osman Kara, "Kur'ân'ın Okunması ve Tercümesi", *Tefsir Tarihi*, ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 105.

Hiç şüphesiz ilim adamlarının ihtilaf ettiği hususlardan biri kıraat meselesidir.⁴²

Suyûtî kıraat ihtilaflarının bazı faydalarından bahseder. Bugünkü kıraatlerinin bir kısmını, bazı âlimlere dayandırır. Buna göre kıraat farklılıkları Müslümanlara kolaylık ve hafiflik sağlamaktadır. Bu durum diğer ümmetlere karşı, kendilerinin şeref ve faziletini de göstermektedir. Çünkü diğer ümmetlerin kutsal kitapları yalnız bir vecih üzere nâzil olmuştur. Bunlara ilaveten Müslümanlar kıraatleri öğrenmek için çaba sarf etmektedirler. Medlerin miktarından imâlelerinin farklılığına kadar, Kur'ân'ın kıraatlerini kelime bazlı kavramaları ve sonrasında da bunların anlamları üzerinde durmaları, birtakım hikmet ya da hüküm çıkarmaları Müslümanlara büyük sevap kazandırmaktadır. Söz konusu faydalardan biri de Allah Teâlâ'nın Kur'ân'a koyduğu sırrı açığa çıkarmak, farklı kıraatlere rağmen Kur'ân'ı tebdil ve ihtilaftan beri tutmaktır. Kıraat farklılıkları, Kur'ân'ın vecizliğine de katkı sağlamaktadır. Kıraatlerin çeşitliliği, aynı zamanda âyetten çıkan mananın çeşitli olmasına sebep olmakta ve adeta birden fazla durum veya hükmün benzer lafızla ifade edilmesine imkân tanımaktadır. Nitekim her bir kelimenin içerdiği anlam, başlı başına bir âyet olsaydı, Kur'ân epeyce uzayacaktı. Mesela Mâide Sûresi 6. âyet bunu ortaya koymaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Bu âyet hakkındaki kıraatler, ayakların yıkanması ve mesh üzerine mesh edilmesi anlamlarından her ikisine de imkân sağlamaktadır. Halbuki her iki kıraatte de aynı kelime yer almaktadır. Fakat yorumlardaki farklılık, irab ihtilafına dayanmaktadır. Böylece bir cümleyle birden fazla mana elde edilmiştir. Suyûtî kıraat farklılıklarının buna benzer faydalarına dönük başka örnekler de vermektedir.⁴³ Mesela *İtkân*'da yer alan bilgilere göre kıraat çeşitliliğinin bir başka faydası ise bazı kıraatlerde mücmel olan ibarenin diğer kıraatle mübeyyen hale gelmesidir. Mesela Cuma Sûresi 9. âyetindeki *ذَكَرَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَاغْسِلُوا* ibaresinde yer alan “فَاغْسِلُوا” sözcüğü koşmaya yakın bir anlamdadır. Fakat bir diğer kıraat “فَاغْسِلُوا” sözcüğü ise süratli yürümeyi değil, tabii yürümeyi beyan etmektedir. Böylece cuma namazına süratli değil tabii yürüyüşle gidilebilir.⁴⁴

Kanaatimize göre kıraat çeşitliliğinin kolaylaştırmaya dönük bir ruhsat olduğu fikri isabetlidir. Ancak kıraat ruhsatını diğer ümmetlere bir

⁴² Taşkôprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/6; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 102.

⁴³ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/187-188.

⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/188. Bu örnek yedi harf meselesi çerçevesinde işlenebilirdi. Ancak ayrı bir başlık açmamak için burada yer verilmiştir.

üstünlük olarak sunmak, kıraat ilminin öğrenilmesinin zorluğundan hareketle konuyu Kur'ân'ın okunmasındaki sevaba getirmek, Kur'ân'ın tek bir ibaresinden birden fazla mana çıkarılmasını vecizlikle eş tutmak tartışmaya açıktır. En azından bu tür yorumlara varmanın delili ortaya konulmalıdır. Ayrıca bu tür çıkarımların ne tür bir faydası vardır.

Konunun çağdaş dönemde yazılan usûl eserlerinde ele alınış biçimini görmek için bazılarını bakmakta yarar görüyoruz. Mesela usûl yazarlarından Demirci, kıraat meselesinde Suyûtî gibi birtakım hikmetlerden bahseder. Kıraat çeşitliliğinin Hz. Muhammed ümmetinin üstünlüğüne işaret ettiğini, çünkü bu ümmetin kıraat şekillerini bir ilim haline getirdiğini söyler.⁴⁵ Halbuki Demirci, aynı mevzuda Arapların farklı lehçelerde konuştuklarını ve kıraat çeşitliliğiyle Arap kabilelerine bir kolaylık sağlandığını da ifade etmektedir.⁴⁶ Bu yorum diğerine göre daha gerçekçi durmaktadır. Nitekim Mehmet Ünal söz konusu çeşitliliğe, Medine döneminde İslam'ın yaygınlaşmasıyla ruhsat verildiğine dikkat çeker. Böylece birbirinden farklı lehçeleri konuşan insanların Kur'ân'ı kolaylıkla okuyabilmelerinin ve Kur'ân'ın mesajını daha iyi kavrayabilmelerinin önünün açıldığını söyler.⁴⁷ Bu konuya değinen Osman Kara ve Çalışkan da meselenin kolaylaştırma ile ilgisi olduğuna işaret eder.⁴⁸

2.4. Mükerrer Nüzûl & Tekrarla İlgili Hikmet Yorumları

Kur'ân'da herhangi bir kelimenin ya da bütün bir âyetin tekrar ettiği görülebilmektedir.⁴⁹ Bu husus usûl eserlerinde Kur'ân'ın tekrarları başlığında işlenmiştir. Suyûtî, bazı âlimlerin, Kur'ân âyetlerinden bir kısmının tekrar ettiği görüşünde olduklarını söyleyerek konuya başlar. Bu konuda bilginlerin görüşlerine başvurarak tekrarların faydalarından bahseder. Mesela âyetlerin kimi zaman hatırlatmak ve öğüt vermek için tekrar inzâl buyrulduğunu söyler. Delil olarak Nahl Sûresi'nin son âyetlerini ve Rûm Sûresi'nin ilk âyetlerini İbnü'l-Hassâr'dan aktarır. İbn Kesîr'in "*Sana ruhu sormaktalar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size ilim pek az verilmiştir"*"⁵⁰ âyetini bu kabilden saydığı, bilgisini verir. Fatıha Sûresi'nin de bu türden olduğunu ifade edenlerin varlığını belirtir.

Suyûtî, mükerrer nüzûl konusunda Zerkeşî'ye atıfta bulunur. Buna göre bir âyet; anlamının üstünlüğü, inmesine sebep olan bir hâdise ya da

⁴⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 123.

⁴⁶ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 122.

⁴⁷ Mehmet Ünal, "Kurân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kırâat İlmi ve Kısa Tarihi)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 82.

⁴⁸ Kara, "Kur'ân'ın Okunması ve Tercümesi", 108; Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 73.

⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/90; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 173.

⁵⁰ el-İsrâ 17/85.

unutulma korkusu sebebiyle iki kere inebilir. Rûh âyeti⁵¹ ile “Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, alanlar için bir öğüttür”⁵² âyeti buna örnektir. Nitekim hem İsrâ Sûresi hem de Hûd Sûresi Mekke’de inmiştir. Halbuki ilgili âyetlerin nüzûl sebepleri, bunların Medine’de nâzil olduklarını gösterir. İhlas Sûresi için de benzer bir durum söz konusudur. Çünkü bu sûre, müşriklerin sözlerine cevaben Mekke’de; ehl-i kitaba cevaben ise Medine’de inmiştir. Tüm bunların hikmeti, âyetin nâzil olmasını gerektirecek bir soru veyahut hâdisenin gerçekleşmiş olmasıdır. Nitekim âyet daha önceden de inmiştir. Fakat aynı ibareyle nâzil olan âyet, Resûlullah’a tekrar hatırlatılmak maksadıyla vahy edilmiştir. İki ya da daha fazla vecihle okunan kıraatler de burada söz konusu edilebilir. Çünkü bu husus Kur’ân’ın bir defada inmediği, birbiri ardınca nüzûlünün tekrar ettiğini gösterir.⁵³ Suyûtî âlimlerin bir kısmının Kur’ân âyetlerinin tekraren nüzûlünün gerçekleşmediği görüşünde oldukları notuna da yer verir.⁵⁴ Daha sonra sözü Kur’ân kıssalarının tekrarına getirir.

Bilindiği üzere Kur’ân kıssaları genellikle sûrelere yayılmıştır ve kimi tekrarlar mevcuttur.⁵⁵ Bu yönüyle tekrarlar konusunda özel olarak Yûsuf kıssasının tek seferde nâzil olması ve başka sûrelerde tekrar edilmemesinin hikmetleri üzerinde duran Suyûtî’nin eserinde yer verdiği bazı gerekçeler şöyledir:

- Bu kıssanın konusu, kadınların Yûsuf’a (a.s.) yönelik ifrâta varan sevgileridir. Kıssada gözün haramdan korunması ve işlenen kusurların örtülmesine işaret vardır.

- Yûsuf kıssası, büyük bir sıkıntı sonunda feraha kavuşmayı içermektedir. Diğer kıssalar böyle değildir. Nitekim Nuh, Hûd ve Salih’in (a.s.) kavmi gibi diğerlerinin kıssaları helakle sonuçlanmaktadır. Yûsuf kıssasının sonu ise güzel bitmektedir. Bu yönüyle diğer kıssalardan ayrılmaktadır.

- Bu kıssa meselenin iç yüzünü öğrenmek isteyen sahabenin arzusuyla nâzil olmuştur. Bu sebeple sûre; sahabenin isteğine uygun olarak nefsi rahatlatıcı niteliktedir. Ayrıca kıssa detayları çevreleyerek bir bütün halinde nâzil olmuştur.

- Peygamber kıssalarının tekrarlanmasındaki (Yûsuf kıssası hariç) amaç, peygamberlerini yalanlayanların helakini bildirmektir. Kafirl-

⁵¹ el-İsrâ 17/85.

⁵² Hûd 11/114.

⁵³ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/90.

⁵⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/90-91.

⁵⁵ Mustafa Kara, “Kur’ân Kıssalarının Anlaşılması”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük (Ankara: Bilay, 2018), 212-213.

er, Resûlullah'ı (s.a.s.) sürekli yalanladıkları için söz konusu kıssalar tekrarlanmıştır. Yani Resûlullah'ın (s.a.s.) kafirler tarafından her yalanlanışında, önceki peygamberleri yalanlayanların karşılaştığı azabın bir benzerinin geleceğini haber veren kıssa indirilmiştir. Yûsuf kıssasında böyle bir durum mevcut olmadığı için bu kıssa tekrar etmemiştir. Ayrıca Ashab-ı kehf, Hz. Zülkarneyn, Hz. Musa-Hızır ve Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesi meselesini içeren kıssalarının tekrar etmeyişindeki hikmet de Yûsuf Sûresi'ndeki gibidir. Suyûtî, bu son yorumu diğerlerinden daha önemli bulur.⁵⁶

Bu konuda usûl yazarlarının bazı değerlendirmelerinin olduğunu görüyoruz. Buna göre Kur'ân'ın tekrarlarının hikmetinin Arap dili ve üslubunda aranabileceğini ve ayrıca müşriklerin İslam'a karşı gösterdikleri mukavemetin yıkılması için bunun gerekli olduğunu söyleyen Cerrahoğlu, kıssaların tarihî bilgi vermek için gelmediğini, esas gayenin ibret vermek olduğunu, bu sebeple tekrar ettiklerini söyler. Ayrıca Arap dili ve üslubu açısından tekrarın lüzumlu bir keyfiyet olduğunu ekler.⁵⁷ Öz ise tekrarın Arap şiiri ve nesrinde kullanıldığını; muhatabı korkutmak, uyarmak ya da idrak seviyesini yükseltmek gibi durumlarda kullanıldığı görüşlerine yer vermiştir.⁵⁸ Benzer yorumlara Okumuş da yer vermiştir.⁵⁹ Velhasıl bu konuda Suyûtî ve usûl yazarları, gerçekçi ve kabul edilebilir yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak *İtkân*'da, Yûsuf Sûresi'nin tekrarlanmamasının gözleri haramdan sakındırmaya bağlanması hayli ilginçtir ve zorlama bir yorum gibi durmaktadır.

2.5. Kur'ân'ın Sûrelerden Müteşekkil Oluşuyla İlgili Hikmet Yorumları

Terim olarak sûre, “Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin bir araya getirilmesiyle oluşan, sınırları vahiy ve Resûlullah tarafından tayin edilen bölüm” için kullanılır.⁶⁰ Kimilerine göre Kur'ân'ın belli kısımlarına sûre denilmesinin sebepleri vardır. Örneğin sûrelerin birbiriyle ahenkli olmaları ya da mânevî derece açısından yüksek parçalardan meydana gelmeleri, sebepler arasında sayılabilir. Kelime olarak “sûre” Kur'ân'da on yerde geçmektedir.⁶¹ Suyûtî'nin verdiği bilgilere göre her sûre bir mucize ve Allah'ın âyeti olup içeriği ile müstakil bir yapıyı haizdir. Mesela Yûsuf Sûresi içerdiği

⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 3/638-639.

⁵⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 173-174.

⁵⁸ Öz, “Kur'ân'ın Dahili Bağlımlarını Gösteren Kavramlar”, 190-193.

⁵⁹ Okumuş, “Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri)”, 368-369.

⁶⁰ Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 1/194-195.

⁶¹ Abdülhamid Birışık, “Sûre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/538.

kıssa ile Tevbe Sûresi ise münafıkları konu edinmesiyle bu hüviyete sahiptir. Sûrenin uzun ya da kısa oluşu icaz yönünden bir fark oluşturmaz. Hatta Kevser Sûresi, Bakara Sûresi kadar mûcizdir. Halbuki Kevser Sûresi sadece üç ayettir.⁶²

İtkân'da verilen malumata göre Kur'ân'ın sûrelere ayrılmasının hikmetlerinden biri, hiç kuşkusuz kolay ezberlenmesine yöneliktir. Böylece özellikle çocuklar kısa sûrelerden başlayarak daha uzun sûreleri sırasıyla ezberleyebilmektedirler. Suyûtî burada Zemahşerî'nin benzer görüşlerine yer verir.⁶³ Böylece Kur'ân'ın sûrelere bölünmesinin, okunuşunu ve ezberlenmesini kolaylaştırdığı fikrini tekrarlamıştır. Kanaatimize göre bu konuyla ilgili yorumlar makuldür. Üzerinde ayrıca durmaya ihtiyaç yoktur.

2.6. Kur'ân'ın Dünya Semasına İndirilişi ve Peyderpey İndirilişiyle İlgili Hikmet Yorumları

İslam bilginleri Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünden önce geçirdiği birtakım merhaleler olduğunu ifade etmişlerdir. Genel olarak müelliflerin "Kur'ân'ın nüzûl aşamaları" olarak değindikleri⁶⁴ bir husus olarak Kur'ân, ilk olarak levh-i mahfûza indirilmiştir. Bu fikirde olanlar, bazı âyetleri görüşlerine delil getirmektedirler.⁶⁵ Bu tür nüzûlün keyfiyeti meçhul olmakla birlikte nüzûlün toptan gerçekleştiği düşünülmektedir.⁶⁶ Yine bazı rivayetlere göre Kur'ân'ın nüzûlü, semada yer alan beytü'l-izzeye olmuştur. Kimi âyetler⁶⁷ bunun delili olarak kabul edilmektedir. Söz konusu rivayetlere göre Kur'ân, levh-i mahfûzdan alınmış ve yakın semadaki beytü'l-izzeye indirilmiştir.⁶⁸ Bazı nakillerde Kur'ân'ın yazıcı melekler vasıtasıyla levh-i mahfûzdan yirmi günde Cebrâil'e indirildiği bildirilmiştir.⁶⁹ İşte bu

⁶² Suyûtî, *el-İtkân*, 1/155.

⁶³ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/155.

⁶⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/163.

⁶⁵ Söz konusu âyetler meâlen şöyledir: "Asla! Kur'ân onların iddia ettikleri gibi beşer sözü değildir. O, Levh-i mahfûzda bulunan pek şerefli bir Kur'ân'dır." (el-Burûc 85/21-22); "O, katımızda bulunan ana Kitâb'tadır, yücedir, hikmetlidir." (ez-Zuhruf 43/4); "Şüphesiz bu, değerli bir Kur'ân'dır, korunmuş bir Kitâb'tadır." (el-Vâkıa 56/77-78).

⁶⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverdî*, thk. Abdülmaksud b. Abdurrahim (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 5/463; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/163-164.

⁶⁷ Söz konusu âyetler meâlen şöyledir: "Küçük, büyük hepsi satır satır yazılmıştır." (el-Kamer 54/53); "Biz onu mübarek bir gecede indirdik. Çünkü biz, uyarıcıyız." (ed-Duhân 44/3); "Biz o(Kur'an)'ı Kadîr gecesinde indirdik." (el-Kadr 97/1); "Ramazan ayı, insanlara yol gösteren, hidâyeti, doğruyu ve yanlış ayırıp açıklayan Kur'ân'ın indirildiği aydır..." (el-Bakara 2/185).

⁶⁸ Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrahim Atfeş (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1384/1964), 17/224; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/163-164.

⁶⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverdî*, 5/463.

çerçevede Suyûtî birtakım hikmet yorumları aktarır. Mesela Kur'ân'ın dünya semasına nüzûlünde bir sır/hikmet vardır. Buna göre yedi katta bulunan göğün sakinlerine, bu ümmete gönderilmiş olan ve son peygambere inzâl buyrulan Kur'ân'ın semâvî kitapların sonuncusu olduğu duyurulmuştur. Ayrıca Kur'ân'ın öncelikle dünya semasına indirilmesiyle onun beşere yaklaştırılması sağlanmıştır. Böylece Allah semâvî kitaplar arasında bir fark gözetmiş ve Kur'ân'ı hem bütün halinde hem de parça parça indirerek Hz. Muhammed'e ve ümmetine lütufta bulunmuştur. Bu durum, Resûlullah'ın (s.a.s.) diğer peygamberlerden -şeref açısından- üstün olduğunu ortaya koymaktadır. Suyûtî bu görüşü Ebû Şâme'ye (öl. 665/1267) dayandırmaktadır.

Suyûtî'nin Hâkim et-Tirmîzî'ye (öl. 320/932) isnat ettiği ve Kur'ân'ın dünya semasına indirilmesindeki hikmetlerden biri de Hz. Muhammed'in peygamberliğinin bir rahmet olduğunu insanlara göstermektir. Sema kapıları açılarak Hz. Muhammed ve Kur'ân bir rahmet olarak oradan çıkmıştır. Kur'ân beytü'l-izze'ye indirilmek suretiyle dünya semasına dahil olmuş, nübüvvet de Hz. Muhammed'in kalbine bahşedilmiştir. Bu sebeple Cebrâil (a.s.) önce risâleti, sonra vahyi getirmiştir. Allah, bu rahmeti İslam ümmetine vermeyi murâd etmiştir.

Sehavî'den (öl. 643/1245) aktarılan bir yoruma göre Kur'ân'ın tek seferde dünya semasına nâzil oluşu; melekler katındaki şanının yüceliğini ve değerini insana göstermek içindir. Böylece Allah insana verdiği önemi ve rahmetini hatırlatmıştır. Bu amaçla Allah, En'âm Sûresi'nin indirilişinde yetmiş bin meleği refakatçı (görevli) kılmıştır. Ayrıca Cebrâil'e bazı görevler vermiştir. Mesela Kur'ân'ı; Kirâmen Kâtibî'ne yazdırma, istinsah ettirme ve okuma bunlardandır. Yine Kur'ân'ın dünya semasına tek seferde inişinde şöyle bir yön vardır. Bilindiği üzere Hz. Musa'ya Kitap tek seferde indirilmiştir. Resûlullah'a da (s.a.s.) böyle bir taltif yapılarak Hz. Musa ile arasındaki eşitliğe işaret edilmiştir. Bununla birlikte Kur'ân'ın tek seferde inişinin dışında peyderpey indirilmesiyle Hz. Muhammed'e bir üstünlük verilmiştir. Çünkü Hz. Muhammed, Kur'ân'ı kolayca ezberleyebilmiştir.⁷⁰ Suyûtî, Kur'ân'ın peyderpey indirilişinin bazı hikmetleri içerdiği görüşünü, bazı âlimlere atıfta bulunarak detaylandırır. Bu çerçevede Ebû Şâme'den şöyle bir aktarımda bulunur: "Kur'ân'ın peyderpey nüzûlünün sebebi nedir, diğer kitaplar gibi tek seferde indirilseydi ya? sorusunun cevabını Allah'ın "İnkâr edenler, "Kur'ân ona bir defada indirilseydi ya!" dediler. Kalbini kuvvetlendirmek için Kur'ân'ı parça parça indirdik ve onu ağır ağır okuduk"⁷¹

⁷⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/104.

⁷¹ *el-Furkân* 25/32.

âyetiyle verdiğini söyleriz. Vahyin, her bir olayın ardından tekrarlanması kalbe yerleşmesini sağladığı gibi Resûlullah'a (s.a.s.) olağanüstü bir mutluluk yaşatmıştır. Nitekim Ramazan aylarında Hz. Peygamber'in Cebrâil'e kavuşması, onu çokça sevindirmiştir. Ayrıca âyette geçen “*Senin kalbini pekiştirmek*” Kur'ân'ı sana ezberletiriz, anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere Resûlullah (s.a.s.) okuma yazma bilmiyordu. Tarafından kolayca ezberlenebilmesi için âyetler, peyderpey nâzil olmuştur. Nitekim öteki peygamberler okuryazardılar. İndirilen âyetleri ezberlemeleri mümkündü.”⁷²

Suyûtî, âlimlerin kimisinin “Kur'ân, nâsihi ve mensûhu bulunduğundan tek seferde indirilmemiştir. Çünkü âyetlerin bir kısmı sorulara cevap vermek, diğerleriye söylenen sözün ya da yapılan bir işin doğru olmadığını haber vermek için indirilmiştir” dediklerini aktarır. Buradan hareketle İbn Abbas'ın “Cebrâil (a.s.), insanların sözlerine ve yaptıklarına cevap olarak Kur'ân'ı indirmiştir” görüşüne ve bunu teyit ettiğini düşündüğü “*Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım*” (el-Furkân 25/33) âyetine yer verir. Suyûtî bu âyetin Kur'ân'ın indirilmesindeki hikmete işaret ettiğini söyler.⁷³ Buna göre söz konusu hikmet şudur: Tadrîcen indirilerek Kur'ân'ın daha kolay kabul edilmesi sağlanmıştır. Çünkü Kur'ân'da çokça emir ve yasak bulunmaktadır. Söz konusu yasakların çokluğu, insanların Kur'ân'ı kabulünü zorlaştıracaktı. Nitekim Hz. Âişe'den yapılan nakil, buna işaret etmektedir: “İçinde cennet ve cehennem geçtiği âyetler, Kur'ân'ın ilk inen sûrelerinde yer almaktadır. İslam'ı kabul edenler arttıkça helal ve haramla ilgili âyetler inmeye başlamıştı. Nitekim ilk nâzil olan âyette “içki içmeyin” buyruğu olsaydı, “biz asla içkiyi bırakmayız” derlerdi. “Zina etmeyin” denseydi, “biz zinayı katiyen terk etmeyiz” şeklinde cevap verirlerdi.”⁷⁴

Kur'ân'ın dünya semasına tek seferde topluca nüzûlünü işleyen çağdaş dönem usûl yazarlarından olan Demirci, bu hususa -Süleyman Ateş'in görüşlerine yer vererek- muhalefet etmiştir. Demirci, Kur'ân'ın öncelikle dünya semasına oradan Resûlullah'a (s.a.s.) intikalinin hikmetini aklın açıklayamadığını söyler. Nitekim Kur'ân'ın Kadir gecesinden başlayıp 23 sene zarfında parça parça nüzûlü makuldür. Bunun dışındaki bazı kabuller ise problemlidir.⁷⁵ Bu konuya eserinde değinen Çalışkan, kaynaklarda verilen hikmetleri zikrettikten sonra ilgili konuda âyet ya da hadis türünde bir delil olmadığını ifade etmiştir. Söz konusu görüşe gerek “enzele” ger-

⁷² Suyûtî, *el-İtkân*, 1/105.

⁷³ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/106.

⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/107.

⁷⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 65-66.

ekse “nezzele” fiil türevlerinin kullanıldığı âyetlerin yorumlanmasıyla ulaşıldığını ve zamanla bir teoriye dönüştüğünü söyler. Bu teoriyi ilk ortaya atanların er-Râgıb el-İsfehânî, Begavî (öl. 516/1112) ve Zemahşerî olduğunu ifade eden müellif, “inzâl” ve “tenzîl” kelimelerinin ilgili âyetlerdeki kullanımlarının bu yoruma imkân tanımadığı görüşündedir. “İnzâl” ve “tenzîl” köklerinin Kur’ân’da birlikte kullanıldığını “*Biz Kur’ân’ı, insanlara dura dura okuyasın diye âyet âyet ayırdık ve onu peyderpey indirdik*” (el-İsrâ 17/106) ve “*Şüphesiz bu Kur’ân, âlemlerin Rabbi’nin indirmesidir. Uyarıcılardan olası diye onu güvenilir Ruh (Cebrâil) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir*” (eş-Şuarâ 26/192-195) âyetlerini örnek getirerek izah etmeye çalışır. Konuyla ilgili İbn Abbas’tan farklı rivayetlerin gelmesinin yanı sıra ne bir başka sahabiye ya da Hz. Peygamber’e ulaşan bir rivayetin olmamasının düşündürücü olduğunu vurgular. Bu konuda başkaca açıklamalar da yapan Çalışkan, Kur’ân’ın 610-632 yılları arasında Resûlullah’a parça parça nâzil olduğunu vurgular.⁷⁶

Bu konuda vârid olan bilgilere yer veren Ünal, kimi ilim adamlarının bu tür nüzûlün hikmetinin anlaşılmadığını vurguladıklarına işaret eder. Ünal’a göre kesin olan şey, Kur’ân’ın 23 senede nâzil olmasıdır.⁷⁷ Fatih Tok da anlaşılır bir hikmete mebnî olmadığı için ilim adamlarının bu görüşe itiraz ettiklerini söyler. Ayrıca Tok, vahyin aracı meleklere, onlardan da Cebrâil’e iletilmesinin sağlam bir dayanağı ve gerekçesi olmadığını söyler.⁷⁸

Biz bu konuda çağdaş usûl yazarlarının meseleleri tartışmaları ya da farklı boyutuyla okuyucuya sunmalarını önemli bulmaktayız. Çünkü bu yaklaşımlar ezberci bir anlayıştan ziyade eleştiren, sorgulayan ve analiz edebilen zihinlerin yetişmesine imkân tanyacaktır. Bununla beraber Suyûtî’nin de aktardığı gibi Kur’ân’ın parça parça indirilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Mesela bunlardan biri; Araplar’ın İslâmiyet’ten önce, kural tanımaz fakat kendi gelenekleri konusunda bağnaz ve fanatik bir yapıya sahip olmalarıdır. Bu haliyle onlar, psikolojik ve sosyolojik olarak alışageldikleri hayatı birdenbire terk edebilecek durumda değillerdi. Nitekim Kur’ân’ın bütün bir şekilde nâzil olması halinde, iman eden kimseler, teklifleri kabulde zorlanabileceklerdi. Böylece Allah, cahiliye toplumunun durumunu ve kullarının yaratılışını gözetmiştir. Yani Kur’ân’ı peyderpey indirerek muhatabın emir ve yasaklara alışmalarını

⁷⁶ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 43-45.

⁷⁷ Mehmet Ünal, “Kur’ân’ın Metinleşme Tarihi”, *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 17-19.

⁷⁸ Fatih Tok, “Vahyin Mahiyeti ve Kur’ân Vahyi”, *Tefsir Tarihi*, ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 29.

gaye edinmiştir. Nitekim kötü alışkanlıkların terk edilmesi ya da yeni emirlere uyulması hemen mümkün olmayabilir. Çünkü yaratılış itibarıyla insanın alışkanlıklarını bir anda değiştirmesi çoğu zaman mümkün değildir.⁷⁹ Bu gibi makul yorumlar Kur'ân'ın peyderpey nâzil oluşunu açıklayabilmektedir.

2.7. Vahiy ve Nübüvvetle İlgili Hikmet Yorumları

İslam bilginleri, Hz. Peygamber'e vahyin geliş şekilleri ile ilgili çeşitli bilgiler verirler. Bunlardan biri de vahiy esnasında Resûlullah'ın birtakım sesler duymasıdır.⁸⁰ *İtkân*'da da yer bulan ve Hattâbi'ye dayandırılan görüşe göre söz konusu ses, ikaz içindir. Bu durum Hz. Peygamber'i vahye hazırlayan bir unsurdur. Ses, meleğin kanatlarını çırpmasıyla oluşmuştur. Önce sesin sonra vahyin gelmesinin hikmeti vardır. Bundaki hikmet ise Resûlullah'ın dikkatini vahye çekmektir.⁸¹ Biz ilgili sesin hikmetinin akılla izah edilebileceği kanaatinde değiliz. Vahiy, elçi ile vahyi ilkâ eden arasında bir sırdır. Bunu tecrübe eden de Resûl'dür. Bunun ötesi aklın sınırlarını aşmaktadır. Nitekim söz konusu ses olmadan da vahiy gelmiştir. Vahyin çeşitli türleri vardır.

Suyûtî, *İtkân*'da Resûlullah'ın nübüvvetini hikmetle ilişkilendirilen bir konudan bahsetmiştir. Buna göre Resûlullah'a peygamberlik verildiğinde İsrâfil (a.s.), peygamberliğinden itibaren kendisine refakat ederek kelime ve eşyayı öğretmiştir. O zamanlar henüz vahiy inmemiş olup Cebrâil (a.s.) üç yılın sonunda görevi devralmıştır. Yirmi sene boyunca Resûlullah'ın dili olan Arapça ile Kur'ân'ı indirmiştir. İsrâfil'in Resûlullah'a refakat etmesinin hikmeti şöyle açıklanmıştır: İsrâfil (a.s.) yaratılmışların sonunun geldiğini ve kıyameti ilan eden Sur'u üflemekle görevlidir. Resûlullah ise -son peygamber oluşuyla- kıyametin yaklaşmasının ve vahyin sona ermesinin habercisidir. Bu yönüyle her ikisi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Suyûtî bu görüşü İbn Asakir'den aktarır.⁸² İsrâfil'in (a.s.) peygamberliğin ilk üç yılında Hz. Muhammed'e refakat ettiği kaynaklarda çokça rastladığımız bir konu değildir. Bu sebeple çağdaş usûl eserlerinde bu konuya yer verilmez. Konunun gizemi, üzerinde yorum yapmamızı engellemektedir.

⁷⁹ Gökhan Atmaca, *Tefsiri Tarihte Aramak-İbn Sa'd Örneği-* (Konya: Aybil Yayınları, 2016), 57-58.

⁸⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001), 1/167; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zühayr Nâsir en-Nâsir (Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 1422/2001), "Bed'ü'l-Vahy", 1.

⁸¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/110-111.

⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, 1/111; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/161.

2.8. Kur'ân'da Yabancı Kelimelerin Bulunmasıyla İlgili Hikmet Yorumları

Bu konu ulûmül-Kur'ân eserlerinde garîbü'l-Kur'ân başlığıyla incelenmiştir. Söz konusu başlık Kur'ân'daki garîb, kelimelerin tefsirini konu edinen ilim dalı ve bu sahada telif edilen eserler için kullanılmıştır. Kur'ân, Kureys lehçesiyle inmekle birlikte diğer lehçelerden veya yabancı dillerden geçen kelimeler de içermektedir. Ancak bu kelimeler zamanla Arapçalaşmıştır. Yine Kur'ân'da, az kullanılması sebebiyle anlamı çokça bilinmeyen ve anlaşılmasında güçlük bulunan lafızlar da bulunmaktadır. Kur'ân'da yer bulan böylesi kelimeler, garîbü'l-Kur'ân başlığı altında konu edinilmektedir.⁸³

Kur'ân'da yabancı kelimelerin yer alıp almadığı meselesi âlimlerin ihtilaf ettikleri bir konudur. İmam Şafî (öl. 204/820), İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Ebû Ubeyde (öl. 209/824), İbn Fâris (öl. 395/1004) ve bazı bilginler, Kur'ân'da yabancı kelimelerin olmadığı görüşüne sahiptirler. Buna mukabil diğer bazı âlimler bunu kabul ederler ve makul görürler.⁸⁴

Kur'ân'da her dilden kelimenin bulunduğunu bazı büyük âlimlerin ifade ettiğini söyleyen Suyûtî, bunun bir hikmete mebnî olduğu görüşüne sahiptir. Ona göre bunun hikmeti, Kur'ân'ın geçmiş-gelecek toplulukların bilgilerini bütün yönleriyle içermesidir. Yani Kur'ân her türlü konuyu kapsamaktadır. Her şeyi çevreleyen Kur'ân'ın değişik dil ve lügatlere yer vermesi de zaruriydi. Bu sebeple Arapların sık kullandığı, kulağa hoş, dile hafif gelen -her dilden- kelime, Kur'ân'a girmiştir. Suyûtî, bu konuda İbnü'n-Nakîb'in (öl. 698/1298) şu görüşlerine yer verir: "Kur'ân'ı diğer ilâhî kitaplardan ayıran bir özellik de şöyledir. Bu kitaplarda, yabancı kelimeler yer almamıştır. Sadece kendi kavimlerinin diliyle hitap edilmiştir. Kur'ân'da ise Arap lehçelerinin tamamına ait kelimeler bulunmaktadır. Mesela Kur'ân'da; Rumca, Acemce ve Habeşçe'den çok sayıda kelime yer almaktadır. Allah bütün topluluklara, kendi dillerini konuşan bir peygamber görevlendirmiştir. Resûlullah ümmetlerin tamamına peygamber olarak gönderilmiştir. Bu sebeple, kendisine indirilen Kitap'ta, kavminin dili asıl olmakla birlikte, kavimlerin tamamının dilinden kelimeler vardır."⁸⁵

Kanaatimize göre Suyûtî'nin bu konuya ilave ettiği hikmetler, mev-

⁸³ Bu konuda bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/201-207; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/339-350; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379.

⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/201-202; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/339; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 153; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 141-142.

⁸⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/340.

zuyu tabiatından kaydırmıştır. Çünkü Kur'ân'ın indirildiği coğrafya ve muhataplarının imkanları Kur'ân'da yabancı ya da Arapçalaşmış kelimelerin bulunmasını çok sade bir biçimde ortaya koymaktadır. O dönemde Arapların ticaret için çeşitli merkezlere gitmeleri ve -Kabe'nin konumundan ötürü- Mekke'ye sürekli civardan insanların geldiği sır değildir. Eşyanın tabiatına uygun olarak her dilde olduğu gibi Arapça da hem diğer dilleri etkilemiş hem de onlardan etkilenmiştir. Hal böyleyken Kur'ân'a daha fazla nasıl kutsallık katarız mantığıyla hareket edilmesinin ne Kur'ân'ın kutsallığına bir katkısı ne de doğru anlaşılmasına katkısı vardır. Bu açıdan bu tür yorumların din adına işleri zorlaştırmaktan başka bir işe yaramadığı kanısındayız. Esasen Suyûtî de bu konuyu işlerken Arapların civar bölgelere yaptıkları yolculuklar ve tabii olarak dillerin birbirlerinden etkilendiği görüşünü zikretmiştir.⁸⁶ Ancak daha sonra bu konuda birtakım hikmetleri ilave etmiştir. Tabii Suyûtî'nin hikmet tarzı yaklaşımları belki de eserini ansiklopedik bir kaynak gibi hazırlama niyetinden ya da kimi zaman kendisine ulaşan, zihninde açığa çıkan bir fikrin okuyucuyla buluşmasını arzu etmesindedir. Ancak oldukça önemsenen bu kaynaklarda yer alan fikirler bazen hiç analiz edilmeden okuyucu tarafından kabul görebilmektedir. Bu durum dikkate alındığında her bir fikrin kitaba alınmasının doğru olmadığı görülmektedir.⁸⁷ Ya da alınacaksa mukayeseli bir şekilde alınmasında yarar vardır.

Araştırdığımız kadarıyla çağdaş dönem usûl yazarları bu konuda hikmet konusuna girmemeye gayret etmişler ve konuyu tabii gerçekliğinde ele almışlardır. Bununla birlikte Kur'ân'da yabancı kelimelerin bulunmasının onun Arapça nâzil olması hususuna vurgu yapan âyetlerine halel getirmediği görüşüne yer veren Okumuş, bilakis yabancı kelimelerin bulunmasının Kur'ân'ın kapsayıcılık ve kuşatıcılığına delil olduğu bilgisini aktarmıştır.⁸⁸ Ancak bu görüşe katılmak da mümkün değildir. Çünkü Kur'ân'ın kuşatıcılığı, onda yabancı kelimelerin varlığı ile izah edilebilecek bir hususiyet olamaz. Bilakis Kur'ân'ın kuşatıcılığını tüm insanlığa hitap eden âyet içeriklerinde aramak gerekir. Nitekim Kur'ân, din olarak İslâm'ı, Hz. Muhammed'i de son peygamber olarak takdim etmiştir.⁸⁹ Kanaatimize göre bunun ötesinde birtakım fikirlere yönelmenin ilmî ve akli bir tarafı yoktur.

⁸⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/340.

⁸⁷ Bu son analizimizin muhatabı doğrudan Suyûtî değildir. Özellikle çağdaş dönemde yazılan ve analize tabi tutulmayan bilgileri ihtiva eden eserlerdir.

⁸⁸ Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)", 358.

⁸⁹ Âl-i İmrân 2/19; el-Ahzâb 33/40.

2.9. Dilin Kullanımıyla İlgili Hikmet Yorumları

Bu başlık altında, Kur’ân’da sözcüklerin cümle içerisinde kullanımları açısından Suyûtî’nin bazı değerlendirmeleri üzerinde durulacaktır. Kur’ân’ın üslup itibarıyla hitap ettiği Arapların dil kabiliyetlerinden üstün olduğu ve onlara bir benzerinin getirilmesi yönünde çağrısına rağmen buna karşılık verememelerini önemli bulmaktayız.⁹⁰ Burada Suyûtî’nin anılan konuda verdiği örneklerin bir kısmını tespit edeceğiz ve başkaca bir tartışmaya girmeyeceğiz.

Suyûtî’ye göre Arap dilinde takdim-tehirdeki hikmet, takdim edilenin önemine vurgu yapmak içindir. Nitekim Araplar, açıklanması önemli olan ibareyi öne alırlar ve bundaki hikmeti anlardı. Bu çerçevede Suyûtî, takdimin sebepleriyle ilgili birtakım örnekler sıralar.⁹¹ Müellifin yaklaşımını kavramak açısından bir örneğe burada yer verebiliriz.

Bakara Sûresi 143. âyette وَسَطًا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ بِكُمْ وَمَنْ يَنْتَظِرُ يَنْتَظِرُ لَكُمْ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ بِكُمْ وَمَنْ يَنْتَظِرُ يَنْتَظِرُ لَكُمْ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ. İkinci ayette “şehadet” kelimesindeki sıla tehir olunmuş; ikincisindeyse, takaddüm etmiştir. Böylelikle birinci durumda Müslümanların bütün insanlara şahadeti, ikincisindeyse Resûlullah’ın sırf Müslümanlara şahit olduğuna vurgu yapılmıştır.⁹²

Suyûtî’nin değindiği hususlardan biri marife-nekre mevzudur. O, İhlas Sûresi’nde “أَحَدٌ” kelimesinin nekre, “الْأَصْمَدُ” kelimesinin ise marife oluşunun hikmeti hakkında bazı hususlara değinmiştir. Mesela ona göre âyette “أَحَدٌ” kelimesinin nekre gelmesi, tazimi sağlamaya matuf olduğu kadar, tarifi veya ihatası mümkün olmayan Allah’ın zatına işaret içindir. Yine “غَيْرِ-كُل-بَعْضٌ” gibi kelimelerde “ال” takısının kullanılması uygun değildir. Çünkü bu durum, dil kurallarına terstir. Ancak bu şekilde şaz olarak okunduğu olmuştur.⁹³

İtkân’da kelimelerin müfred ya da cemi gelişleri ile ilgili de hikmete dönük izahlar bulunmaktadır. Mesela “الرياح” kelimesi Kur’ân’da tekil ve çoğul “الرياح” olarak gelir. Allah’ın rahmetine taalluk ediyorsa çoğul, azabına taalluk ediyorsa tekil kullanılır.⁹⁴ Eserde buna dair başka örnekler de bulunmaktadır.⁹⁵

Suyûtî’nin aktardığı hikmet nevinde dil tahlillerinden biri “كَلَامٌ” edatı iledir. Buna göre “كَلَامٌ” sadece Mekke döneminde nâzil olan âyetlerde bulunmaktadır. Medine’de bu ifade ile başlayan herhangi bir âyet nâzil

⁹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 159-167; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 175-180; Çalıskan, *Tefsir Usûlü*, 101-110.

⁹¹ Detay için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 3/518-519.

⁹² Suyûtî, *el-İtkân*, 3/603.

⁹³ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/471-472.

⁹⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/475.

⁹⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/475-476.

olmamıştır. Kur'ân'ın ekserisinde söz konusu ifade yer almamaktadır. Bunun hikmeti ise Mekkeli kafirlerin çoğunun zâlim kişiler olmasıdır. Böylece onlar tehdit edilmiş, kınanmışlardır. Medine döneminde Yahudiler olmasına rağmen onlara karşı bu ifade kullanılmamıştır. Çünkü Yahudiler zaten güçsüz ve zayıf kimseler olup zillet içindeydiler.⁹⁶

Sonuç

Çalışmamızda *İtkân*'da mevzu edilen hikmet yorumları incelenmiştir. Suyûtî'nin söz konusu yorumlarını çoğu zaman İslam bilginlerine dayandırdığı, kimi zaman ise bu yorumların kişisel fikirleri olduğu görülmektedir. Üzerinde muhalif bir görüş serdedilemeyen ve konuyu destekler mahiyette getirilen yorumlar, Suyûtî'nin kendi görüşü gibi algılanabilmekte ve bu yönüyle anılan yorumlar Suyûtî'ye atfedilebilmektedir. Bununla birlikte bulgularımıza göre Suyûtî -esasında- kendinden önce İslam ilim geleneğinin bir parçası haline gelen meseleleri bir hikmete bağlama anlayışını sürdürmüştür. Çoğu zaman işlediği konunun hakikat ile bağlantısını kurmuş yani meseleyi ilmî, tarihi, dilsel vb. boyutlardan değerlendirmiş ve isabet etmiştir. Ancak kimi zaman aynı meseleler için hikmet bahsini açmış ve orada bilginlerin hikmet yorumlarına ve zaman zaman da kendi yorumlarına yer vermiştir. Buralarda meselenin hikmetle ele alınış biçimi, bazen ilmî olmaktan ziyade duygusallık boyutu ile ön plana çıkmıştır yani Suyûtî ve diğer alimler ilmî ve aklî açıdan meseleye yaklaştığında daha gerçekçi izahlar yaparken meseleye biraz daha dînî duygusallıkla yaklaştığında bazı abartılı, ilmî ya da aklî izahın ötesinde yorumlar yapabilmişlerdir.

Çalışmamızın bir boyutu da Suyûtî'nin eserinde yer alan hikmet yorumlarının günümüz Türkiye'sinde neşredilen *Tefsir Usûlü* eserlerinde ele alınış biçimidir. Bu çerçevede çağdaş usûl yazarları da meseleleri, zaman zaman hikmet mevzusu ile ilişkilendirmişlerdir. Elbette bu ilişkilendirmeler genellikle Suyûtî'de olduğu gibi İslam ilim geleneğinde önceden beri vazedilen hikmetlerin aktarılmasından ibaret olmuştur. Usûl yazarları bazen bunlara yer vermiş ve hiç yorum yapmamışlardır. Bazı konularda ise meselenin ilmî ve aklî izahını gerekli görerek söz konusu hikmet yorumlarının bir kısmına itiraz şerhi koymuşlardır.

Türkiye'de kaleme alınan usûl ve ulûmü'l-Kur'ân eserleri genellikle ilahiyat fakültesi öğrencilerine hitap etmektedir. Bu yönleriyle bu eserler daha çok ilahiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kanaatimize göre söz konusu eserlerde yer bulan hikmet yorumlarının

⁹⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/51.

ciddi bir analize tabi tutularak okuyucuya sunulması gerekmektedir. Aksi halde okuyucu kitapta yer bulan bu tür yorumları, neredeyse nas mesabesinde algılamakta ve ilgili konuda ikincil bir yorumu büyük bir cürüm olarak görebilmektedir. Bu sebeple ilgili kitapların hikmete mebnî yorumları, ilmî-aklî boyutta tahlil ve analiz edilmiş bir vaziyette ihtiva etmeleri doğru olacaktır. Ayrıca bir teklifimiz de söz konusu dersleri okutan hocaların kitapta bulunmasa bile ilmî ve aklî yöntemlerle ilgili konuları, öğrencilerle tartışmaları ve böylece öğrencilerin muhakemesinin gelişmesine katkı sunmalarınıdır. Çünkü bazen usûl yazarı her ne kadar bir hikmet yorumuna yer verse de bunu bazen ilgili bilginin/yorumun okuyucuya ulaşmasını istediği için yapmaktadır. Ancak kitabın uzamaması ve başka saiklerle başkaca bir yoruma gitmemektedir. İşte bu açığı dersin hocası kapatmalıdır.

Kaynakça

- Aşmâvî, Said. *Usûlü'ş-Şerî'a*. Beyrut: Dârü'l-İkra, 1403/1983.
- Atmaca, Gökhan. *Tefsiri Tarihte Aramak-İbn Sa'd Örneği*-. Konya: Aybil Yayınları, 2016.
- Birşık, Abdülhamid. "Sûre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zühayr Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 1422/2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sıhah tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b Muhammed b Alî Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1405/1985.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2001), 89-120.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Fîrûzabâdî, Meciduddîn Muhammed b. Yakub. *Besâir zevi't-temyîz*. Kahire: y.y., 3. Basım, 1417/1996.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. "Kur'an-ı Kerim'de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 117-129.

- İbn Faris, Ebu'l-Hüseyn. *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Sa'îd ez-Zâhirî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdülgaffâr Süleymân Bûndarî. Beyrut: y.y., 1406/1986.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001.
- Kara, Mustafa. "Kur'an Kıssalarının Anlaşılması". *Günümüz Tefsir Problemleri*. ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük. 207-228. Ankara: Bilay, 2018.
- Kara, Osman. "Kur'an'ın Okunması ve Tercümesi". *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz. 97-135. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Karataş, Ali. *Kavram Atlası Tefsir II*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-^çArabiyye, 1431/2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrahim Atfeş. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azim=Te'vilatu ehli's-sünne*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 1426/2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn tefsiri'l-Mâverîdî*. thk. Abdülmaksud b. Abdurrahim. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî. *Menâhîlu'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nüveyhiz, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1408/1988.
- Okumuş, Mesut. "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 331-372. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Oral, Osman. *Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Öz, Ahmet. "Kur'an'ın Dahili Bağlıklarını Gösteren Kavramlar". *Tefsir Usulü*. ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş. 181-226. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Özdeş, Talip. "Kavramdan Teoriye Nesh Problemleri". *Günümüz Tefsir Problemleri*. ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük. 157-180. Ankara: Bilay, 2018.
- Özkan, Halit. "Suyûtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/188-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Rağîb el-İsfahânî, Ebi'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-Marûf. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Sarı, Mehmet Ali. "el-İtkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/464-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Semin el-Halebî. *‘Umdetü’l-huffâz fi tefsiri eşrafi’l-elfâz*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1996.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtqân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1433/2012.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu’s-sa‘âde ve mişbâhu’s-siyâde fi mevzû‘âti’l-‘ulûm*. nşr. Abdülvehhâb Ebü’n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekrî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tok, Fatih. “Vahyin Mahiyeti ve Kur’ân Vahyi”. *Tefsir Tarihi*. ed. Ali Rıza Gül - Muhammed Ersöz. 14-50. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Turan, Maşallah. *Kur’an’ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Ünal, Mehmet. “Kurân’ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kırâat İlmî ve Kısa Tarihi)”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 61-103. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Ünal, Mehmet. “Kur’ân’ın Metinleşme Tarihi”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 15-58. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’an*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Mektebet’ül-Asriyye, 1433/2012.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü’l-irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’an*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.